

Այս արձանագրութիւնը հաստատուած է
մեր օրէնքի եւ իմաստի
Աստուծոյ հրահանգով:

Տպարանի գինն է խաչիկի շրջան 120.
Դրոշմերէն Բաժնետիրութեան
Եւ Գումարայի Ծախսը Վճարելու է:

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՆՔ

15 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

Բ. ՏԱՐԻ 1861

ԹԻԻ 12

ԴՊՐՈՑՔ

ԿԱՄ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Նախնական դաստիարակութեան վրայ
գրուած մեր յօդուածները տես Ա. տարի
Թիւ 20, էջ 192, և Թիւ 23. էջ 213.

Փետրուարի 12ին թուրք Գերմանիոյ
մանաւանդ Բրուսելոյ, մէջ հռչակուեցաւ
այնպիսի եռանդով որ սովորաբար աշխարհ-
հակալ զօրավարներու անուանը համար
հազիւ կը կատարուի. Հարիւրէ աւելի քա-
ղաքներու և գեղերու, հազար և աւելի ևս
դպրոցներու մէջ՝ հինգ հազար թուով
վարժապետներ, ինչպէս Գերմանիոյ դպրո-
ցաց լրագրի մը մէջ կը պատմուի, կերպ
կերպ հրապարակական հանդէսներով յիշ-
եալ հարիւրամեան տարեդարձը կատա-
րեցին. Աս ասին լիփսիոյ մէջ ինչ կեր-
պով կատարուած ըլլալուն, և ան առթով
որքանոց մը հիմնարկուելուն պատմութիւնը
Թէաէնին Հոլկազէթ (դպրոցաց լրագիր)
կոչուած թերթէն համառօտելով կը գնենք:

« Ընդհանրապէս դաստիարակութեան ատենը լիփ-
սիոյ հասարակաց դպրոցին երիցագոյն ա-
շակերտներուն ուղերձ մը եղաւ, ուր Փե-
տրուարի 12ին թուրք Գերմանիոյ մէջ
սքանչելի արգիւնքներուն գովեստը կը լ-
լար. և անոր կենդանագրովը մէկտեղ
աղոց նախագիծ (փրօկրաֆ) մ'ալ տրուեցաւ:
Նախագիծին նիւթն էր նախ՝ Տր. Նայմա-

նին լիփսիոյ քաղաքացիներուն ուղղած
մէկ ուղերձը. երկրորդ՝ յատակագիծ մը
(փլան) որբ՝ աղքատ և անտերուջ աղոց հա-
մար հասարակաց հիմնարկութեան մը որն
որ Փետրուարի 12ին թուրք Գերմանիոյ
մէջ էր. երրորդ Փրոֆէսոր Բլադոյին
շինած Փետրուարի 12ին թուրք Գերմանիոյ
համառօտութիւնը. »

« Տասներորդ ժամուն՝ հասարակաց
դպրոցին երիցագոյն աշակերտներն և ու-
րիշ դպրոցներէ ընտրեալ աղաք՝ իրենց
վարժապետներովն ու դաստիարակաւոր
բարեկամներով՝ հասարակաց դպրոցներէն
մէկուն մեծ սրահը ժողվուեցան, որուն
պատերը Փետրուարի 12ին կենդանագիրնե-
րովը զարդարուած էին: Տր. Նայման, որ
Փետրուարի 12ին թուրք Գերմանիոյ մէջ
այցելու
Թիւն ըրած էր, և ուրիշ աղնուականներ
ուղերձներ խօսեցան. և ուղերձներուն մի-
ջոցին՝ օրուան առթին յարմար երգեր ե-
րաժշտական դործեօք կը նուագուէին,
իրիկուան, լիփսիոյ վարժապետներուն
ընդհանուր ընկերութիւնը ժողվուելով
աղքատ և անտերուջ աղոց համար որոշ-
ուած՝ « Փետրուարի 12ին թուրք Գերմանիոյ
հաստատեց, »

Տրեզորարի մէջ՝ բոլոր Սաքսոնիոյ վարժա-
պետներուն որբ աղոցը համար նոյն միջոցին
ուրիշ հիմնարկութիւն մը հաստատուեցաւ.
Վերջապէս ասոնց նման մարդասիրական
հիմնարկութիւններ գերմանիոյ մեծամեծ
քաղաքներէն ամեն մէկուն մէջ կան.
Պէրլինի մէջ 1835ին ընդհանուր որբանոցի
մը համար հիմնարկութիւն մը սկսուած

էր, որուն համար Բրուսիոյ բոլոր գաւառներէն և գերմանիոյ ուրիշ տէրութիւններէն նպաստ տրուած, և Տր. Տիսթերվէկ յիշեալ հաստատութեան ընդհանուր կառավարիչ որոշուած էր :

Սինչե հիմա գերմանիոյ դաստիարակութեան պատմութեանը մէջ մեր յիշած երեւելի անձինքներուն դպրոցները՝ ոչ լոկ հասարակ դպրոցներ, այլ և վարժապետանոցներ էին. թէև անոնք ան դպրոցներուն աս անունը տուած չեն : Բանդի անոնք դպրոցներուն նպատակ՝ լոկ տղոց կրթութիւնը չէին դնել, այլ՝ դաստիարակութեան այնպիսի սկզբունքներ և ճամբաներ ալ կ'աւանդէին որոնք հրահանգելու կամ ուսուցանելու արհեստը սորվելու կը ծառայեն : Ինչպէս Շվարց, Թաւմեր և Գերմանիոյ դաստիարակութեան պատմութեանը վրայ ուրիշ գրողներ կը պատմեն, կանոնաւոր կերպով կազմակերպուած առաջին վարժապետանոցի (Էֆ"Լ Կորմալ) սկզբնաւորութիւնը 1704էն առաջ Հաննովերի մէկ մասին, այսինքն Հալլէի մէջ եղաւ : Վարժապետոնացներուն Կորմալ այսինքն Կաննակաւ դպրոց ըսուեցաւ, և Կաննակաւ բառը ոչ հին նշանակութեամբ առնելով որ ուսուցիչներուն նմանելու օրինակ եղող դպրոց կը նշանակէր, այլ նոր նշանակութեամբ՝ որով կ'իմացուի դպրոց մը ան պատանի տղոց համար, որոնք նախնական դպրոցէ կամ նաև վերին դպրոցէ մը անցած են, և վարժապետը ըլլալու պատրաստուիլ փափաքելով աւելի յառաջագիմութիւն ընել, մարդկային մտքին վրայ հմտութիւն, դաստիարակութեան սկզբունքներն իբրեւ գիտութիւն, և անոր մեթոտներն իբրեւ արհեստ ստանալ կ'ուզեն : Գրեթէ ան ժամանակները՝ Սթայնմէց Մակտէպուրկի մօտ Բլոսդէրպերկի Աբբայութեան մէջ ուսուցիչներու կամ վարժապետներու համար դաստառութիւն մը բացաւ, զոր Բեզէվից շարունակեց : Աս դաստառութեան միջոցով Ֆրանքի և Ֆիլանտրոբեանց ոգին ու մեթոտը բոլոր հիւսիսային գերմանիոյ մէջ տարածուեցաւ : Արդէն 1830ին՝ բանասիրութեան և լատին՝ յոյն ու գերմաներէն լեզուներն ուսուցանելու ամենէն աղէկ եղանակներ

րուն վրայ գլխաւոր համալսարաններու և բարձրագոյն դպրոցաց մէջ դասախօսութիւններ ըլլալը հասարակ էր : Վարժապետացուներու համար կանոնաւոր կերպով կազմակերպուած առաջին ուսումնարանը 1738ին Սոդդինկէն հաստատուեցաւ : և յաջորդութիւն դառնելով օրինակ և գրգռեղաւ որ նոյնօրինակ տնտեսական և գործնական ուսման հիմնարկութիւններ հետզհետէ Եէնայի, Հէլլէի, Հէլմսդատի, Հայտէլպերկի, Պերլինի, Միւնխի մէջ և ուրիշ տեղեր հաստատուեցան :

Բրուսիոյ Բոմբերանիա գաւառին Սդէդդին քաղաքին մէջ 1735ին նախնական դպրոցաց վարժապետներու համար առաջին ուսումնարանը հաստատուեցաւ : Հէքքեր Ֆրանքէին աշակերտներէն մէկը, Բաղաքացւոց դպրոց (Էֆ"Լ Կէ Պոլիտիկա) կոչուած դպրոցներուն որ բարձրագոյն դպրոց ալ կը կոչուէին, հիմնադրելը 1748ին Պերլին նախնական դպրոցաց վարժապետներու համար ուսումնարան մը հաստատեց, որուն Թագաւորը մեծ Խնամք ցուցուց, և 1752ին հրովարտակով հրաման ըրաւ որ Նոր Մարգի և Բոմբերանիոյ արքունի կալուածոց գեղերուն դպրոցներուն վարժապետները՝ հէքքերին հիմնած դպրոցը մետաքսի և թմենու մշակութիւնը սորվող աշակերտներէն ըլլան : որպէս զի տէրութեան յիշեալ գաւառներուն մէջ երկրագործական ուսումն անոնց ձեռքովը յառաջ երթայ : Ապա հետզհետէ 1757ին Հաննովեր, 1767ին՝ Պրանտէնպուրկ, 1770ին ու 1800ին մէջ տեղը գրեթէ բոլոր գերմանիոյ մէջ վարժապետաց ուսումնարաններ հաստատուեցան, որոնք ըստ մասին կամ բոլորովին կառավարութեանց ծախքով կը պահուէին : Եւ որովհետեւ յիշեալ ուսումնարաններուն հասուցած վարժապետները՝ երկրին աղէկ վարժապետներու ունեցած կարօտութեանը բաւական չէին ըլլար, աս պատճառաւ օրըստօրէ աւանանական վարժապետանոցներ ալ կը հաստատուէին, որոնցմէ ամենք հասարակաց վարժապետանոցներուն հաւասար օգուտ ու կարեորութիւն ստացան : Ներկայ դարու սկիզբը գերմանիոյ մէջ իբր երեսուն վարժապետանոց յաջողութեամբ

յառաջ կերթային : Գաղիական յեղափոխութեան պատճառաւ յառաջ եկած պատերազմը դաստիարակութեան համար ժողովուրդին մէջ եղած շարժումը ժամանակ մը ընդհատեց , մինչեւ որ Բրուսիոյ մէջ դպրոցաց նոր կազմակերպութեանց յաջողութիւնը 1809ին սկսելով՝ գրեթէ բոլոր Եւրոպական ցամաքին վրայ կառավարութեանց և անհատներու ուշադրութիւնը գրաւեց , և այնպէս եղաւ որ աս դարուս առջի քառորդին մէջ՝ ոչ միայն տարուէ տարի հարկաւոր եղած վարժապետաց խումբը մատակարարելու համար բաւական վարժապետանոցներ հիմնուեցան , այլ և հասարակաց կրթութեան դրութիւնն աւելի կատարելագործուեցաւ :

Գերմանական տէրութեանց մէջ հասարակաց նախնական հրահանգութեան նոր դրութեանը գլխաւոր սկզբունքներն են , Նախ . կառավարութիւնները կ'ընդունին թէ իւրաքանչիւր հասարակութիւն իւրաւունք , պարտաւորութիւն և շահ ունի որ տղոց դաստիարակութեանը համար ծընողաց ոչ միայն գործակից ըլլայ , այլ և միշտ կարելի եղածին չափ ազդու յորդորներով և պատժական օրէնքներով առջեն առնէ , որ ծնողք իրենց աս գլխաւոր պարտաւորութեանը մէջ զանցառութիւն չընեն : Դպրոցի պարտաւորութիւն ըստածը , այսինքն՝ տղաք դպրոց ղրկելու ծնողաց պարտաւորութիւնը , կամ առանձին աւանդ հրահանգութեանը խնամք տանելը՝ 1643ին Սաքս-Վիթայի մէջ օրէնքով պատուէր եղաւ . 1659ին՝ Սաքսոնիոյ և Վիւրդէմպերկի մէջ , 1863ին՝ Հելտեսհայմի մէջ 1861ին՝ Կալէմպերկ , 1689ին՝ Հէլլէ , 1717ին՝ Բրուսիոյ մէջ . և ներկայ դարուս ըսկիզբէն առաջ բոլոր գերմանական տէրութեանց մէջ ծնողաց համար աս օրէնքը հաստատուած էր : Բայց գլխաւորապէս վերջին երեսուն տարուան մէջ է որ Գերմանիոյ կառավարութեանց կարգադրութիւնները՝ տղոց դաստիարակութեանը համար ժողովուրդին ունեցած տրամադրութիւնն ու բարի կամքը պարտաւորութեան փոխելու կարող եղան : Աս ամեն գերմանական տէրութեան մէջ ընդհա-

նուր ընդունուած և իմաստութեամբ գործադրուած սկզբունքին պտուղները՝ ժողովուրդին նորակիրթ և նոր գործելու ըսկընող մասին մէջ արդէն տեսնուած են , և պիտի տեսնուին , մանաւանդ որ գերմանիոյ ամենէն պզտիկ տէրութեան մէջ՝ դաստիարակութեան գործը սահմանադրական երաշխաւորութիւն ու ձև ունի՝ ըսել կ'ուզենք թէ աս տէրութեանց մէջ դաստիարակութիւնը կամ հասարակաց կրթութիւնն ան գործերէն մէկն է , որոնց համար կառավարութիւնները ժողովուրդին պատասխանատու են :

Երկրորդ՝ իբր սկզբունք ընդունուած է թէ ամեն թաղի մէջ , բազմամարդութեան համեմատ , այլևայլ աստիճանի մշտնջենաւոր դպրոցներ բաւական թուով հաստատուելու են . և թէ՛ ամեն մէկը վայելուչ ու յարմար կերպով շինուած ըլլալու . ամեն պէտք եղած կարասին , գործիքներն ու դիւրութիւններն ունենալու է :

Երրորդ՝ բոլոր գերմանիա համողուած է թէ կարելի եղածին չափ մասնաւոր կերպով վարժապետներ հասցունել հարկ է , որոնք , յարմար գիտութեամբ և 'ի պաշտօնէ դաստառու ըլլալու և իրենց կենացն ընթացքին մէջ երթալով բարձրագոյն աստիճանի դաստառութեան հասնելու պատրաստութեամբ , ամեն աստիճանի դպրոցաց մէջ ուսուցիչ ըլլան :

Չորրորդ՝ ճանչցուած է թէ կառավարութիւնները դպրոցներն ժողովուրդին ամենէն աղքատ մասին անգամ մատչելի ընելու հոգ տանելու են . ոչ թէ դպրոցները ձրի առնելով , քանզի ասիկա քիչ դիպուածներու մէջ ըլլալու է , այլ զաւանդ ամենուն համար աժան ընելով :

Հինգերորդ՝ խիստ հարկաւոր տեսնուած է որ վերստեւտութեան կամ չօգաբարձութեան մարմին մը ըլլայ , որ եւրոպէ եղանակով կարգաւորուած կ'ուզէ ըլլայ , միայն շարունակ՝ ընդհանուր և պատասխանատու . որն որ ամեն տեղոյ , ամեն դպրոցի և ամեն դաստառուի դիտող ըլլայ :

Գերմանիոյ դաստիարակները՝ իրենց երկրին դպրոցային դրութեան յաջողու-

Թիւն դտնելը՝ վերոյիշեալ դպրոցական օրէնքին կուտան . մանաւանդ վարժապետաց համար եղած օրէնքին : Վարժապետաց համար եղած օրէնքը հետեւեալ կէտերուն մէջ կը բովանդակուի . —

1. Նախնալ թէ հասարակաց կրթութեան գործին մէջ վարժապետաց պաշտօնը՝ ստուգիւ արժանապատիւ և կարեւոր պատօն է :

2. Բաւական թուով վարժապետանոցներ (էֆուլ նորմալ) հաստատուել, որոնց մէջ ուսուցչութեան տեսական և գործնական կրթութիւնն ընեն անոնք՝ որ հասարակաց նախնական դպրոցի մը մէջ ուսուցիչ ըլլալու կոչումը կամ դիտաւորութիւնը կը զգան . և ասոնց առած կրթութիւնն այնպէս ըլլայ՝ որ վարժապետութիւնը իբրեւ արհեստ իրենց կեանքին մէջ ինքնին ծաղկեցնելու կարող ըլլան :

3. Քննիչներ կամ տեսուչներ ըլլան, որոնք անձեռնհաս անձանց վարժապետութեան պաշտօնի մէջ մուտ գտնելու չըթողուն . և արդէն գտնուածները, եթէ անարժան և եղեռնագործ ընթացքի մէջ կը գտնուին, մերժեն ու արտաքսեն :

4. Եռաջ երթալու դրութիւն մը ըլլայ, որով հաւատարիմ ուսուցիչներ հետզհետէ շահաւոր՝ և փափաքելի կացութեան հասնին :

5. Ուրիշ հասարակաց գործերու մէջ հրապարակական պաշտօն վարող անձանց պէս՝ վարժապետներն ալ ոչ միայն շարունակ կամ ցկեանս գործածուին, այլ և ընկերութեան մէջ աղէկ դիրք մը ունենան :

6. Նախապատրաստական դպրոցներ ըլլան, որոնց մէջ վարժապետ ըլլալու փափաք ունեցողները՝ վարժապետութեան համար իրենց ունեցած բնական յատկութիւններուն ու յարմարութեանը փորձը ցուցնեն, որ անոր համեմատ վարժապետանոցի մէջ ընդունուին :

7. Իրար զարգացնելու համար ստէպ խորհրդակցութիւններ և ընկերութիւններ ունենան, ուր իրարու կարծիք իմանան, և իրենց փորձառութիւններն իրարու հաղորդեն :

8. Խաղաղութեան ատեն զինուորական

ծառայութենէ ազատ ըլլան, և ընկերական ու քաղաքային կենաց մէջ՝ իբր հրապարակական պաշտօնատէրներ ճանչցուին :

9. Հիւանդութեան, տկարութեան և ծերութեան ատեն, և՛ ի դիպուածի մահուան՝ իրենց ընտանեացը համար դրամական թոշակի մը ապահովութիւնն ունենան :

10. Գիրք և պարբերական թերթեր ունենան, որոնց միջոցով տկարագոյն վարժապետներ իրենց արհեստին թէ բնիկ և թէ օտար երեւելի և փորձառու անդամներուն գիտութեանն ու յառաջագիմութեանը հաղորդ ըլլան :

Ասեկէ առաջ երկու ընդարձակ յօդուածներու մէջ, որոնց թիւերը վերը նշանակեցինք գերմանիոյ դաստիարակութեանը վրայ մեր տուած համառօտ պատմութեամբն ան երկրին գաստիարակութեան վիճակին վրայ ընդհանուր տեսութիւն մը տալէ ետքը, այսուհետեւ մասնաւոր կերպով ան երկրին ամենէն երեւելի մէկ տէրութեանը, այն է Բրուսիոյ, վարժապետանոցներուն կազմակերպութեանն ու ուսմանց ընթացքին վրայ պիտի խօսինք, որ յետոյ անոր նախնական դպրոցացը գանք :

Նշմարիտ է թէ անանկ ազատ, բազմաթիւ ու երեւելի ազգի մը դաստիարակութեան համար ըրածներուն մենք հազիւ թէ ամենափոքր մէկ մասը կրնանք ընել . Բայց ասանկ կարեւոր նիւթի մը մէջ գերմանիոյ պէս երկրի մը դաստիարակներուն կարծիքները, անոնց դրութիւններն ու խորհրդածութիւնները, անոր կառավարութիւններուն խնամքն ու դրած օրէնքները գիտնալէն միթէ ամենեւին օգուտ մը չե՞նք կրնար քաղել :

Արանց և կանանց համար գերմանիոյ տէրութեանց մէջ առաջին և երկրորդական վարժապետանոցներուն թիւը հետեւեալն է .

Բրուսիա ունի վարժապետանոց	45.
Աւստրիա " " " " " "	11.
Սաքսոնիա " " " " " "	10.
Պափերա " " " " " "	9.
Վիւրդէմպերկ " " " " " "	8.

Հաննովեր	"	"	.	.	.	.	7.
Պատն	"	"	.	.	.	.	4.
Մնացած փոքր տերութիւնները մէկէն	31.						
Բոլոր Գերմանիոյ մէջ ընդ ամենը							
վարժապետանոց			.	.	.	.	125.

Եւրոպայի :

ԷՄԷ ՄԱՐԳԷՆԻ ԳՈՐԾԸ

Մեր խոսմանը համեմատ 1. Էմէ Մարգէն գաղղիացի հեղինակին, ընտանեաց մայրերու դաստիարակութիւնը կոչուած խիստ անուանի գործէն հատուածները գնելու կը սկսինք : Մեր միտքը յիշեալ գիրքէն քաղելով մինակ հատուածներ գնել էր. բայց աղգին մէջէն նշանաւոր անձինք մեր աս խորհուրդն իմանալով մեզի խրատ տուին որ աւելի մեծ օգուտ բրած պիտի ըլլանք, եթէ հեղինակն ինչպէս որ է, առանց համառօտելու գնենք : Յիշեալ բարեկամներուն խրատը մեզի իրաւացի երեցաւ : Արդարեւ Էմէ Մարգէնին կտորները՝ մեր թերթին ամենէն պատուական և ամենէն հետաքրքրական հատուածներէն մէկը պիտի ըլլան : Ասանկ կարեւոր գործ մը անդամատելը՝ գործին շարունակութիւնը կարելով՝ անիկա շտա տեղ մօին կրնար ընել. մանաւանդ որ չկայ գլուխ մը որ կարեւոր նիւթ մը չպարունակէ :

Պէտք է գիտնալ որ Էմէ Մարգէնի գործը Հռոմի արգիլեալ գրոց ցանկին մէջ է. թէպէտ Էմէ Մարգէնին Հռոմի ցանկին մէջ գտնուիլն անոր պատուոյն նուազութիւն մը չի բերեր, քանզի կենդանի հեղինակի մը ըսածին պէս՝ մէկու կէս դար է որ գաղղիոյ երեւելի հեղինակներէն թերեւս մէկը չկայ, որուն գործը Հռոմի ցանկին մէջ նշանակուած չըլլայ, բայց և այնպէս աղէկ է գիտնալ թէ Էմէ Մարգէն ոչ թէ ամբարիշտ հեղինակ մը ըլլալուն համար արգիլեալ գրոց ցանկին մէջ մտած է, այլ Հռոմի քանի մը վարդապետութեանցը ինչպէս եկեղեցականաց ամուրութեանը և « Արտաքոյ Եկեղեցւոյ (այսինքն Հռոմայ եկեղեցւոյ) ոչ գոյ փրկութիւն » վարդապետութեանը դէմ ըլլալուն համար : Էմէ Մարգէնի վերջին աստիճան ճշմարտասիրութիւնն է

որ անոր անխնայ խօսել կուտայ ամեն մարդկային հեղինակութեան դէմ, նաեւ իր Եկեղեցւոյն հեղինակութեանը դէմ, ուր որ իր առողջ դատած սկզբունքներուն հակառակ տեսած կէտի մը կը հանդիպի : Ճշմարտութեան կէտէն ճամբայ ելլող և ճշմարտութիւնն իրեն նպատակ ունեցող մէկը միթէ կրնայ ուրիշ կերպ ընել : Արդէն առջի գլխուն մէջ Տէգարդ անուանի փիլիսոփային (որուն վրայ ուրիշ անդամ կը խօսինք) մարդկային միտքը հեղինակութեան գերութենէն ազատող, և Եւրոպիոյ քաղաքակրթութեանը վրայ մեծ ազդեցութիւն ընող սկզբունքին վրայ խօսած ատենը, Էմէ Մարգէն աւանդութեանց և աստուածաբանական վարդապետութեց վրայ նուազ համարում մը կը ցուցնէ. բայց, ինչպէս քիչ մը ետքն ըսածներէն յայտնի է, ան խօսքերով կ'անխորհէ միջին դարուն դպրոցականութեանը, ոչ թէ Գիրքին ապացուցուած ճշմարտութիւնները, և յայտնութեան առողջ աստուածաբանութիւնը :

Մեր ըսածներուն ապացոյց՝ բուն իսկ հեղինակին խօսքերը լսենք : Էմէ Մարգէն իր գործին երկրորդ տպագրութեանը յառաջաբանին մէջ հետեւեալ կերպով կը խօսի :

« Իսկ կրիւք եղած քննադատութեանց, և կրօնական կուսակցութեանց տէր մարդոց առարկութիւններուն պատասխան անգամ, չեմ ուզեր տալ. ասոնք ճշմարտութիւնը թշուառ աւելորդապաշտութեանց մէջ մինակ կը տեսնեն. և իրենցմէ առաջ եղողներուն խորհածէն տարբեր խորհիլ չեն ուզեր : Ես ասոնց դէմ ըսուելու բաներն՝ բուն գրքիս մէջ ըսած եմ : Մենք ասոնցմէ ոչ միայն կարծեօք, այլև դարերով բաժնուած ենք : Ուրիշ դարուն մը աստուածաբանութիւնն ու նախապաշարումները կուրօրէն պաշտպանելով աս ճշմարտութեան թշնամիները կրնան դիւրաւ յաղթանակիլ, երբոր աշխարհիս տիրող վատ կիրքեր ու գծուծ շահեր ճշմարտութեան դէմ կը յարուցանեն. բայց կայ հակառակորդ մը որուն վրայ յաղթանակելու կարող չեն. այն է ժամանակը » :

Ի՞ր դործին երկրորդ տպագրութեանը մէջ բրած փոփոխութիւններուն վրայ խօսելէ ետքը՝ կ'ըսէ. «Մինակ չորրորդ գիրքն է որ առանց տպագրութեան և ծանօթութեան թողուցի: Աս գիրքը բնութեան բարոյական օրէնքներուն ու Աւետարանին բարոյական օրինացը համաձայնութեանը վրայ ըլլալով անոր մէկ տողը փոխել, կամ մէկ պարբերութիւնն անգամայնայնիւ կարող չէի: Հոն Աստուծոյ դործը քրիստոսի խօսքին հետ բաղդատուած, ու տեսնուած է որ Աստուծոյ դործն ու խօսքը միեւնոյն են: Սրբազան վարդապետութեանց վրայ միթէ ասկէ աւելի սուրբ գովեստ մը կրնայ ըլլալ: Ինչպէս կրնայ ըլլալ ուրեմն որ գլխիս աս մասը մոլեռանդներուն ու ամբարիշտներուն նախապաշարութիւնները միանգամայն ինծի դէմ յարուցանէր: Ի՞նչ կ'ըլլայ Աւետարանին լոյսը, եթէ Աւետարանին թշնամիներուն հետ՝ անոր աշակերտներն ալ անիկա մերժեն:»

«Լա դուխները վերցուր, կ'ըսէին ինծի բարեկամներս. ատենք քու գործիդ յաջողութեանը կը վնասեն. ճշմարտութեան դարը դեռ եկած չէ. ինչու համար ճշմարտութիւնը զուրցենք, երբոր անիկա անօգուտ պիտի ըլլայ, խիղճերը պիտի խռովէ, և ձեր ընելու օգուտներուն արգելք պիտի ըլլայ: Թող քանի մը էջ պակաս ըլլայ, որ կուտակ ցութիւնները քեզ գովեն, համալսարանը քեզ ընդունի, օրագիրները քեզ գովեն, և բոլոր կանայք ու մարք քու աշակերտներդ ըլլան: Ասոնց ես մէկ խօսքով կը պատասխանեմ, և աս խօսքն արդէն ուրիշ առթի մէջ ըսած եմ, ճշմարտութիւնն իմա չէ. ես անոր մէկ մասը շահելու համար ուրիշ մէկ մասը չեմ կրնար զանց ընել:»

ՊԱԳՈՆ ԵՒ ՏԷԳԱՐԴ

Փիլիսոփայութիւնը ճիշդ գիտութեանց գլխաւոր մէկ ճիւղն է. մէկ կողմանէ կրնայ ըսուիլ թէ գիտութեանց առաջինը և հիմն է: Բանգի փիլիսոփայութեամբ է որ մարդիկ իրենց ու արտաքին իրաց վրայ ունեցած գիտութիւնները բնեւէտ, և անոնք ստուգելու ամենէն աղէկ մեթոտը, այսինքն ճամբան կամ կերպը գտան: Աս

պատճառաւ փիլիսոփայութեան պատմութիւնը գիտնալ շատ հարկաւոր և հետաքրքրական է: Մենք մինակ երկու փիլիսոփայի վրայ համառօտիւ խօսինք. ասոնք են Պագոն և Տեգարդ որոնք գիտութիւնները վերանորոգելու համար նոր եղանակ կամ ճամբայ մը հնարելով՝ ճշմարտութեան հասնելու համար մարդկային մտքին, մեծ քայլեր առնել տուին, ու իրենց յիշատակն յիշաւի անմահ ըրին:

Մարդիկ եղած բաներուն առաջին ըսկզբունքները, առաջին պատճառները, յետին ու վերջին ապացոյցները գիտնալ միշտ ուզած են և պիտի ուզեն: Եւ ասոնց վրայ հարկաւ իրենց ծանօթութիւններ կը շինեն: Բայց դործ է գիտնալ թէ ինչ ճամբայ բռնելով աս բաներուն վրայ մեր ստացած ծանօթութիւնները ճշմարիտ կրնան ըլլալ: Ամենէն հին Ասիական ազգեր, ինչպէս չնդիկք ու Սինէացիք իրենց փիլիսոփայութիւնն ունեցած են. բայց և այնպէս մեզի ամենէն աւելի ծանօթ փիլիսոփայ ազգը, կամ լաւ ևս ըսենք ան ազգը որուն մէջ յատկապէս փիլիսոփայութիւն և փիլիսոփաներ եղած են՝ Յունաց ազգն է: Ուստի հիները սեւելով հարկաւ Յոյները պիտի իմանանք: Արդ ըստ հնոց փիլիսոփայութեան առարկոն էր մեկնել թէ ինչ է աշխարհք և ինչ է Աստուած, այսինքն բոլոր գոյութեան առաջին պատճառը. աս ճամբով կուզէին մարդու ծանօթութեանը դալ: Սոկրատոս կարգը փոխեց. ան ըսաւ թէ նախ պէտք է ճանչնալ ինչ է մարդս, և անկէ աշխարհիս և Աստուծոյ գիտութեանը դալ. ուստի Սոկրատեան սկզբունքը «Ծանիր զքեզ»:

Հին փիլիսոփաները մինչև Պագոն և Տեգարդ թէ աշխարհիս, թէ Աստուծոյ և թէ մարդու վրայ տեսական կամ վերացեալ կերպով մը կը խորհէին. կամ թէ ըսենք՝ դիտողութեամբ և փորձառութեամբ եղելու թիւններ գտնելով՝ անոնցմէ ընդհանուր և միօրինակ բնական օրէնքներ հետեցնելու տեղ, իրենց մտքէն շատ մը ենթադրութիւններ կը մտածէին. անոնց բոլոր գիտութիւնն ան ենթադրութիւններուն վրայ հիմնուած էր: ասանկով որ

չափ փրկստիայ կ'ելլէր, այնչափ ալ դրու-
թիւն կը հնարուէր: Յայտնի է թէ առ
ճամբով երբեք ճշմարտութեան չենք կըր-
նար հասնիլ: Օրինակի համար, ես ոսկւոյն
ինչ ըլլալը չգիտնալով, երբեք ոսկի տե-
սած ալ չըլլալով եթէ մէկն ինծի ոսկւոյն
ինչ ըլլալը հարցունէ, ես ալ իմ մտքէս ա-
նոր ոսկւոյ վրայ տեղեկութիւններ տալու
սկսիմ, անհնարին է որ իմ տուած տեղե-
կութիւնս այնպէս ըլլայ ինչ և ինչպէս որ
ոսկին է. եթէ հարկւր կերպով ալ խորհե-
լու ըլլամ, հարկւրն ալ իրարմէ տարբեր
պիտի ըլլան, և երբեք ան պիտի չըլլան ինչ
որ ոսկին է: Այնպէս եթէ ուրիշ հարկւր
հոգի ալ ինծի պէս ոսկին տեսած չըլլալով
և անոր ինչ ըլլալը չգիտնալով, անոր վրայ
խորհին և անոր մեկնութիւն տան, անոնց
խորհածներուն և ոչ մէկը ճշմարիտ պիտի
ըլլայ: Ասոր նման էր հին փրկստիայու-
թեան կերպն ու բնաւորութիւնը: Աս
կերպը պատճառ եղաւ որ մարդիկ տես-
նելով որ մեկնութիւններն ու կարծիքնե-
րը միշտ իրար կ'եղծանեն, և ճշ-
մարտութիւն մը երևան չելլէր, կարծեցին
թէ ամենեկին ճշմարտութիւն չկայ, և ա-
մեն բանի վրայ սկսան երկբայիլ, և ասկէ
ելաւ սկեպտիկեանութիւնը որ ամեն բան
ցնորք կամ երազ կը կարծէ: Մարդուս
մտացածին մեկնութիւնները ճշմարտու-
թիւն համարելը որչափ յիմարտութիւն է,
նոյնչափ յիմարտութիւն է ըսել թէ ամեն
բան ցնորք և երազ է, տեսնելով որ մենք
անոնց ինչ ըլլալուն չենք կրնար հասնիլ:
Եթէ մենք իրերուն էութեանը, անոնց
առաջին սկզբունքներուն և առաջին պատ-
ճառներուն չենք կրնար հասնիլ, գէթ մի-
օրինակ տեսնուած բաներէն կրնանք հե-
տեցունել ընդհանուր օրէնքներ որոնք ան
իրերուն բնական օրէնքներն են. և ահա
մարդուս հասու ըլլալու ճշմարտութիւնն
աս է: Ասանկ ընդհանուր օրէնքներ գըտ-
նելու համար հարկ է որ մեր և արտաքին
իրաց վրայ մեր տեսած երևոյթները դի-
տենք ու անոնց փորձառու ըլլանք. այսպէս
միեւնոյն բանը շարունակ դիտելով և անոր
փորձառու ըլլալով կրնանք հաստատուն,
միօրինակ ուստի և ճշմարիտ օրէնքներ գըտ-

նել. ուրեմն ճշմարտութեան հասնելու
միակ ճամբան դիտողութիւնն ու փոր-
ճառութիւնն է:

Ամենէն առաջ Պագոն որովեցուց առ
ճամբան, կամ գիտնոց մտադրութիւնն
աս սկզբունքին վրայ դարձուց:

Իրանսուա Պագոն անուանի Անգղիա-
ցի փրկստիան 1561ին Լոնտրա ծնաւ: Ե-
ղիսաբեթ թագուհւոյն ատենն՝ արքունի
կնքոց պահապան Նիկողայոս Պագոնի որ-
դին էր, պատանեկութեանն ատենէն դի-
տութիւնները բարեկարգելու հանձար ու
փափաք կը ցուցնէր, բայց երկայն ժամա-
նակ իր վարած գործերուն պատճառաւ
բացարձակապէս իր աս կոչմանը զբաղել
արգելուած մնաց: Գաղիոյ Հենրիկոս Գ.
ին ժամանակն Անգղիոյ դեսպանին հետ
Փարիզ եկաւ, ետքը հորը մահուանը պատ-
ճառաւ հայրենիքը դառնալով՝ իրաւագի-
տութեան ետեւ եղաւ, ու հետզհետէ քա-
ղաքական պաշտօններու հասնելէ ետքը՝
1592ին հասարակաց խորհրդարանին ան-
գամ եղաւ. բայց Եղիսաբեթին օրովը շատ
առաջ չկրցաւ երթալ: Աս միջոցին առիթ
ունեցաւ զբաղելու ան գործերուն՝ որոնք
անիկա ետքն անմահացուցին: Եղիսաբե-
թին մահունէն ետքը, Յակոբ Ա. որ գի-
տունները կը սիրէր, Պագոնը այլևայլ քա-
ղաքական պաշտօններու մէջ յառաջացուց:
1617ին հորը պաշտօնն առնելով արքունի
կնքոց պահապան եղաւ, և հետեւեալ տա-
րին (1618) Տէրութեան առաջին խորհր-
դական (կրան—Շանսլիէ) եղաւ ու միևնոյն
ատենը Վէլլուլամի Պարոն և Սէնդ—Ալ-
պանի վիզոնդ անուանեցաւ: Բայց աս պաշ-
տօնն հազիւ երկու տարի կրցաւ վարել,
Պուքինկ համլիդուքսին ագահութեանցը զի-
ջանելուն համար՝ իբրեւ կաշառակուրծ ամ-
բաստանուելով պաշտօնէն ձգուեցաւ ու
40,000 Սդէրլին տուեցէ ետքն աղատելով
սկսաւ բոլորովին գիտութեան զբաղիլ, ու
շատ գործերով, բայց մանաւանդ վերո-
յիշեալ Մեթոտիկ իր քաղաքական կենացը
մէջ կորսնցուցած համբաւին տառնապա-
տիկն ստացաւ: Զոր մեթոտիկ վրայ Պա-
գոնին հրատարակած դրութիւններ, «գի-
տութեանց պատուոյն և աճմանը վրայ» և
«նոր գործարան (նովոս օրկանոս) (կոչուած
գործերն են: Պագոնին փրկստիայական եր-
կասիրութեանը հիմնական գաղափարն էր
այնպէս ընել որ գիտութիւնները մանա-
ւանդ բնական գիտութիւնները նորոգուին
և ունայն ենթադրութեանց ու ան ատեն

գիտնոց մէջ սովորական եղած նուրբ ձեռնարկութիւններու տեղ՝ գիտունք սկսին ընել գիտողութիւններ ու փորձեր՝ որոնցմով եղելութիւններ երեւան կ'ելլեն, և որոնցմէ բնական օրէնքներ կը մակարեւորին. այսպէս Պադոն փորձառական փիլիսոփայութեան հայր եղաւ, ու անոր շնորհիւ բնական գիտութեանց մէջէն ենթադրութիւնները վերցան:

Պադոնին բնական գիտութեանց համար ըրածը՝ Տէգարդ բնազանցութեան (Մէթէֆիզիք) կամ խորհելու մէջ ըրաւ: Ինչպէս ըսինք, հին փիլիսոփաները գոյութեան ապացոյցը մարդէն դուրս արտաքին իրաց կամ աշխարհիս և Աստուծոյ մէջ կը փնտաէին: Սոկրատ մերժեց աս գրութիւնը և իմացուց թէ գոյութեան առաջին ապացոյցը մարդս իր մէջը փնտաելու է: Բայց Սոկրատին սկզբունքը թէպէտ իր ժամանակուան վրայ ազդեցութիւն ըրաւ, բայց փիլիսոփայութիւնն աս սկզբունքը որոշ կերպով չըմբռնեց և չգրկեց: Տէգարդ առաջին եղաւ որ բնազանցութեան մէջ ալ գիտողութեան և փորձառութեան կերպը մտցուց: Աս կործանումն ընելու միջոցը տարակոյն է, բայց կանոնաւոր տարակոյսը, այսինքն անկեղծ ու խոհական տարակոյս մը, որն որ ծանօթութիւնները ճշմարտել կ'ուզէ ոչ թէ ոչնչացունել: Տարակուսելով՝ մարդս իր մոքին անկանոն կերպով քաջացած ծանօթութիւնները կը ջնջէ: Երբոր միտքը ձերմակ թուղթ մը կ'ըլլայ, այսինքն երբոր բոլորովին պարապ կըլնուի, իրօք պարապ չէ. քանզի տարակոյսը որ սխալները կամ մոլութիւնները մերժեց, ինք իբրեւ առաջին ճշմարտութիւն հոն կը կենայ որուն վրայ կրնայ նոր շինուածը շինուել: Միտքը կը ստիպուի ըսել, կը փարսկուի՝ ուրեմն կը խորհիմ. և եթէ կը խորհիմ, ապա գոհ: Այսպէս գոյութեան անհակառակելի ապացոյցը մարդս իր մէջը կը գտնէ: Եւ աս ապացոյցը կ'ըլլայ շղթալի մը առաջին օղը որով ուրիշ խնդիրներ ինքնին կը լուծուին: Գոյութիւնն ապացուցուելէ ետքը՝ արտաքին մարմնոց և առաջին պատճառին գոյութիւնն ապացուցանելու հարկ չի մնար: Տէգարդ ըրնէ, կամ Վարդեսիոս կոչուած անուանի գաղիացի փիլիսոփան 1592ին Դուբէնի մէջ 1 ահէ ծնաւ ազնւական ընտանիքէ, Յիսուսեանց քով սորվեցաւ ու գլխաւորաբար փիլիսոփայութեան մէջ անուանի եղաւ: Գիտութեանց մէջ եղած թերութիւնը շատ կանուխ ի-

մացաւ, բայց զինուորական վիճակը հազիւ թէ անոր իրեն սիրելի եղած ուսմանը զբաղելու կը ներէր: Տէգարդ 1620ին զինուորական ծառայութիւնը ձգելով ըսկսաւ ճամբորդութիւններ ընել: Գերմանիա, Հոլանտա և Իդալիա պատեցաւ շատ անգամ փարիզ եկաւ: Իր ընտրելու վիճակին վրայ երկայն ժամանակ երկմիտ ըլլալէ ետքը՝ որոշեց որ հայեցողական ուսմանց պարապի. և աւելի հանգարտ ըլլալու համար՝ փարիզ թողուց ու Հոլանտա քաջուեցաւ (1619), ուր մերթ Ամստերտամ, 1 ահէ, ու մերթ Էյնտէ կիսթիւ Էյնտի զուարճալի միայնութեանցը մէջ կը բնակէր: Իր աշխատութեանցն առաջին պտուղն եղաւ «Ճառ աշխարհի» անունով գրութիւն մը ուր, Վալիլէոսին պէս երկիւիս շարժելը կը պաշտպանէր, բայց երբոր Վալիլէոսին դատապարտուելը լսեց, խոհեմութեամբ դրբին ան մասը վերցուց: 1647ին Մեթոտի վրայ գրած ճառը Տիւհուր Տը Լա Մէթոպ հրատարակեց, որուն մէջ իր նոր սկզբունքը կը բացատրէ: Տէգարդին գրութիւնները շատ զարմացողներ ունեցան. բայց անոր դէմ թշնամիներ ալ յարուցին որոնք անոր հակառակելէ զատ, անիկա սաստիկութեամբ ալ կը հալածէին: Տէգարդ գաղիոյ մէջ կենալու համարձակած չէր, ան երկրին սաստիկ մոլեռանդութեանը պատճառաւ, ուր Արիստոտելի փիլիսոփայութեանը դէմ խօսելն՝ աւետարանին դէմ խօսելէ աւելի յանցանք էր: Հոլանտայի մէջ աւելի ազատութիւն վայելել կը յուսար, բայց Հոլանտայի բողոքականները գաղիոյ գաթոլիկներուն չափ մոլեռանդ՝ անոր դէմ ան աստիճան հալածուեցան, որ քիչ մնաց գիրքերը հրապարակաւ պիտի այրուէին: Տէգարդ նորէն գաղիա գալու ստիպուեցաւ, բայց գուշակելով որ Ռիշլիէօ Գարտինալին քաջաբանութիւնն իրեն վտանգաւոր պիտի ըլլայ, Հուէտի ուսումնասէր Քրիստֆնէ թագուհիէն հրաւիրուելով 1649ին Սոդը հոլ գնաց, բայց եղանակին սովորած չըլլալով՝ 1650ին յիսուն ու չորս տարուան մեռաւ, երբոր բոլոր Եւրոպա անոր մեծ հանձարին արժանաւոր պատիւն ընելու ըսկըսած էր:

Մնացեալը հեփեալ լիսով:

ԽՄԲԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՏՊԱՐԱՆԻ ՏՆՕՐԷՆ
Ա. ՃԵՎԱԶԻՐՃԵԱՆ